

УДК 94:327.5

Кудряченко А.І., Потехін О.В.

ПОЛІТИКА НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Стаття містить огляд українських та зарубіжних джерел з питань нерозповсюдження ядерної зброї, взаємопов'язаних з ним проблем ядерного роззброєння та використання «мирного» атому. Наводяться маловідомі факти з історії нерозповсюдження, спроб поставити ядерну енергію під ефективний міжнародний контроль та причини, з яких цього не вдалося зробити. Основний зміст статті складає аналіз ДНЯЗ, МАГАТЕ та споріднених з ними міжнародних режимів і організацій, успіхів та невдач у реалізації політики нерозповсюдження. Констатується, що існує збереження досить стійкого режиму нерозповсюдження з моменту вступу в силу ДНЯЗ – нині налічується тільки дев'ять держав з ядерною зброєю, і ця кількість залишається незмінною протягом останніх 25 років. Режим ДНЯЗ є майже універсальним – 190 держав-учасниць та тільки п'ять залишаються поза ним (Індія, Ізраїль, Північна Корея, Пакистан, Південний Судан). Водночас, згідно з деякими прогнозами, зростає вірогідність становлення світу «поширеного ядерного розповсюдження» до 2030 р. Розглянуто особливості позицій США та РФ в питаннях політики нерозповсюдження ядерної зброї.

Ключові слова: нерозповсюдження, ядерна зброя, роззброєння, ДНЯЗ, МАГАТЕ, ООН, США, РФ.

Піонером й фундатором наукових розвідок з вказаної у назві статті проблеми в Україні є колишній науковець з НІСД, двічі стипендіат Фулбрайта з цієї проблематики В. Чумак, сформульовані у монографії якого положення (вийшла друком 1999 р.) здебільшого витримали випробування часом [1]. Цілковитою допиткою до питань нерозповсюдження ядерної зброї (ЯЗ) та політики Вашингтона у цій галузі є проблематика з питань ядерного роззброєння України, дослідження якої значно актуалізувалися після незаконної анексії Російською Федерацією Криму та вторгнення на схід країни російсько-терористичних військ у 2014 р. Авторство найбільш цікавих наукових праць, у першу чергу присвячених сумній для України долі «запевнень» у збереженні її територіальної цілісності та суверенітету, порушених однією з п'яти держав-підписантів Будапештського меморандуму (1994 р.) – Російською Федерацією – належить В. Горбуліну [2; 3], а також С. Галаці та Г. Перепелиці [4], В. Василенку [5], О. Задорожному [6], І. Лоссовському [7], Олені та Олексію Святунам [8] та ін. Неодноразово звертався до проблем нерозповсюдження ЯЗ і один з авторів цієї статті О. Потехін [9-12]. Найбільш деталізована картина у галузі сучасного стану ядерної політики США у її порівнянні з політикою РФ та ще й спроба помістити у контекст війни Росії проти України у 2014 р., міститься у фаховій доповіді експерта з питань безпеки Майдану закордонних справ О. Куроп'ятника [13]. Новим словом в українських дослідженнях проблематики ЯЗ стали матеріали підготовленої в Державній установі

«Інститут всесвітньої історії НАН України» збірки наукових праць «Проблеми ядерної безпеки сучасного світу», зокрема статті А. Кудряченка [14], В. Розумюка [15] та ін.

Проблемам нерозповсюдження ЯЗ у сучасному світі присвячені доповіді міжнародних експертів [16; 17], численні праці західних дослідників, серед яких найбільш цікавими й модерними є монографії Р. Барнса та П. Коула-третього [18], А. Футтера [19], праці Освітнього центру з політики нерозповсюдження (ОЦПН), який тісно співпрацює з Інститутом стратегічних досліджень (США) [20-22]. Багатою фактами є розвідка анонімних авторів з Ради зовнішньої політики (США), хоча розвиток подій після її підготовки не дозволяє погодитися з більшістю їхніх рекомендацій [23]. Особливості позиції США щодо ядерної зброї, поза якої важко зрозуміти й логіку політики нерозповсюдження, ґрунтовно описані у працях Н. Річі [24] та Дж. Перла [25]. Становлення відповідно до низки міжнародних договорів світових, хоча й не універсальних режимів нерозповсюдження ядерної зброї добре відоме, зокрема з праць авторитетних американських дослідників Альберта і Роберти Волстеттер [26], Дж. Квестора [27], Б. Рассета [28], Т. Шеллінга [29] та ін. Належну увагу цим проблемам присвятила дослідниця феномену ядерного табу Н. Танненвалд [30].

Теоретичний диспут між школою політичного реалізму та її опонентами навколо питання розповсюдження ЯЗ як засобу ствердження міжнародної безпеки (за реалістами, «багатополосний» світ з багатьма країнами-власницями ЯЗ може бути краще «збалансований») відображений у статті С. Кімбала [31].

Ігноруючи у душі політичного реалізму реалії дестабілізованої через агресивні дії Москви міжнародної системи, провідний російський фахівець у царині ЯЗ А. Арбатов прагне довести, що необхідно вести у питаннях ядерної безпеки та роззброєння «бізнес як зазвичай», адже Радянському Союзу та США це вдавалося [32]. При цьому він стверджує: «З 2012 р. радянська спадщина було багато в чому відроджена: неадекватний доступ громадськості до надійної оборонної інформації; остракізм незгодних з владою аналітиків; прийняття рішень з військових питань за зачиненими дверима під переважним впливом військової бюрократії і військово-промислових лобістів. Поточні російські програми модернізації ядерних сил також нагадують радянську традицію. Різні системи озброєнь, що паралельно розробляються й мають впроваджуватися, дублюють одна одну. Слід зазначити, що здійснюючи масивні програми модернізації ядерних сил 2011-2020 рр. і з гордістю підкреслюючи свої технічні та стратегічні досягнення [?. – А.К., О.П.], російська політична влада і воєначальники ніколи не висловлювали будь-яке занепокоєння з приводу можливої реакції США та НАТО» [32]. Далі А. Арбатов вдається до ядерного шантажу Заходу, «пояснюючи» позицію Москви: «Деякі особливості російського мислення, висловлювань і дій щодо ядерної зброї мають

розглядатися як дуже серйозні, особливо в часи високої політичної напруги. [...] Неповноцінність [Росії. – *А.К., О.П.*] зростає в період економічної кризи, низьких цін на нафту і західних санкцій, пов'язаних з катастрофою України [?! – *А.К., О.П.*]. Головна небезпека збройного конфлікту виникає не з грандіозних проектів експансії Москви, але з її почуття уразливості та ізоляції, рішучості йти на ризики, щоб утримати свої позиції та уникнути образу слабкої [держави. – *А.К., О.П.*]» [32]. Отже, Захід для власної безпеки має уникати «рішучих ядерних дій» Москви, тобто допомогти їй вийти з ізоляції та визнати її сферу впливу у «близькому зарубіжжі».

А. Арбатов має впливових однодумців у США, з якими в нього формалізоване партнерство у рамках Ініціативи США-Росія з попередження ядерного тероризму Центру Бельфер з науки та міжнародних відносин Гарвардського університету. Співголова Ініціативи з американського боку – відомий фахівець у галузі міжнародної безпеки, директор Центру, засновник та перший декан Школи (факультету) державного управління ім. Дж. Кеннеді, заступник міністра оборони у першій адміністрації У. Клінтона (під час ядерного роззброєння України), колишній радник низки президентів США та член комісії МEGATE Г. Аллісон, його заступник – С. Сараджян (емігрував з РФ до США у 2008 р., у 2002-2006 рр. засновник та директор Російського клубу Гарварду, керівник проекту «Росія має значення»). Здавалося б, стійкі контакти, порозуміння російських та американських фахівців у сфері нерозповсюдження ЯЗ та протидії ядерному тероризму слід тільки вітати, якби не одна обставина – їхня відверта апологетика путінізму та антиукраїнська позиція. Вона знайшла втілення у рекомендаціях Д. Трампу щодо шляхів нормалізації американсько-російських відносин за авторством Г. Аллісона та головного редактора журналу «Найшнл інтерест» Д. Саймса (емігрував з СРСР у 1973 р.; у 1967-1973 рр. – науковий співробітник ІСЕМВ АН СРСР, керівник комсомольської організації Інституту) у грудні 2016 р. Зокрема, закликаючи до принципового перегляду відносин з Москвою, ігноруючи факт, що Російська Федерація на українському Донбасі нині є найбільшим державним спонсором тероризму у світі, Г. Аллісон та Д. Саймс пишуть, що Росія «унікально підходить, щоб допомогти запобігти набуттю ядерної зброї як терористичними організаціями, такими як Ісламська держава і Аль-Каїда, так і державними суб'єктами. [...] Рішення Москви про те, щоб продати чутливі технології або утриматися від таких дій визначить відмінність між невдачею і успіхом у справі запобігання розповсюдженню ядерної зброї, яку Ви [Трамп. – *А.К., О.П.*] правильно назвали «найбільшою світовою проблемою». Як частину Вашої доктрини «Америка понад усе», ми наполегливо рекомендуємо Вам визначити пріоритети життєво важливих інтересів Америки, і з цих позицій слід залучити Росію до того, що найбільш важливо для американських громадян – їхнього виживання та благополуччя» [33]. Звичайно, Україні, як, за їхньою оцінкою, «країні-невдасі» (failed state), до того ж позбавленій засобів ядерного

стримування, американські експерти пропонують піти на компроміс з агресором, задовольнити апетити російського хижака. На жаль, згадані автори не поодинокі, їхні однодумці з середовища фахівців з проблеми нерозповсюдження є у Центрі міжнародних і перспективних досліджень (м. Вашингтон), Інституті Катона, Монтерейському центрі дослідження проблем нерозповсюдження, Стенфордському університеті та ін.

Директором Освітнього центру з політики нерозповсюдження (ОЦПН) Г. Соколскі запропонована схема теоретичного дискурсу навколо проблеми розповсюдження/нерозповсюдження ЯЗ з трьох напрямків (елементів), водночас він зазначає, що, звичайно, всередині «шкіл» є суттєві нюанси: «Кожна з них – офіційна, войовнича та академічна, є на диво оптимістичною та страждає неповнотою» [21].

Офіційна позиція США, яку поділяють більшість прихильників контролю над озброєннями, полягає у тому, що будь-яка держава, яка володіє ЯЗ, зобов'язана й надалі скорочувати ядерні озброєння в рамках Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Супердержави обіцяли також піти на такі скорочення. Вони наполягають на обов'язку неядерних держав допускати міжнародні інтрузивні ядерні інспекції та утриматися від набуття ЯЗ. Більшість тих, хто дотримується цього погляду, також вважають, що ядерна зброя потрібна тільки для стримування використання її іншими державами. Водночас для стримування достатньо порівняно невеликої кількості ЯЗ, тому можна піти на подальші значні скорочення ядерних арсеналів без жодної або за мінімальної шкоди національній безпеці. Такі скорочення та підсилення заходів ядерної безпеки є бажаними, оскільки ЯЗ та пов'язані з нею виробничі потужності є вразливими для несанкціонованого або випадкового використання, захоплення терористами, саботажу та ін. Прихильники цієї позиції також вважають, що країни, які володіють передовими технологіями «мирного» атому, зобов'язані ділитися ними з без'ядерними державами, як це передбачено ДНЯЗ. Отже, три базових неподільних засад ДНЯЗ: скорочення ядерних арсеналів, нерозповсюдження та міжнародне співробітництво у використанні «мирного» атому [34].

Прихильники войовничої позиції, про симпатії до якої неодноразово заявляв Д. Трамп [35], категорично незгодні з офіційною позицією Вашингтону, якої Сполучені Штати дотримувалися з часів прийняття ДНЯЗ. По-перше, вони вважають, що подальші скорочення ядерних арсеналів США та РФ тільки заохотять треті держави, насамперед, КНР, «наздогнати» їх та досягти стратегічного паритету у ЯЗ. Такі кроки могли б налякати союзників США та викликати сумніви у без'ядерних країн-членів Альянсу щодо «ядерної парасолі» НАТО. По-друге, у цій ситуації Туреччина, Саудівська Аравія, Південна Корея та Японія можуть піти шляхом створення власних ядерних сил. Отже, найкращий шлях запобігти такому розповсюдженню – це утримувати відрив двох ядерних лідерів від інших. Окрім того, американське лідерство у

ЯЗ вимагає радикальної модернізації ядерної зброї. У підсумку США мають досягти переваги й над Росією, зважаючи на поглиблення кризи у цій країні та проблемний характер стану її ЯЗ, зокрема, носіїв. У групі «Америка понад усе» лунають заклики неоізоляціоністів, принципівих противників нерозповсюдження ЯЗ, які пропонують сприяти набуттю союзниками США – Японією та Південною Кореєю – ЯЗ та позбавитися у такий спосіб «тягаря» відповідальності за безпеку у Південно-Східній Азії.

До третьої групи, «скептиків щодо поглядів вищеназваних двох груп», яких «об'єднує невизнання зв'язку між ядерним роззброєнням, нерозповсюдженням та міжнародною безпекою», Г. Соколські відносить «академіків», тобто дослідників. Вони «поділені на два табори – тих, хто вважає, що ядерне стримування спрацьовує, та тих, хто це заперечує». З таким поділом можна було б погодитися, якби автор класифікації не помістив усіх їх до одного табору – школи «неореалістів», до того ж спробував позбутися відповідальності за подібне нехлюйство – мовляв, «вони так себе самоідентифікують» [21]. Було б цікаво дізнатися про реакцію класичного реаліста Дж. Мершеймера, який свого часу запропонував розгорнуте концептуальне обґрунтування необхідності перетворення України на ядерну державу, щоб ефективно стримувати Росію [36]. Зокрема, він писав влітку 1993 р.: «Ядерна Україна завдасть шкоди легітимності ДНЯЗ, але вона буде обмеженою, якщо Сполучені Штати відмовляться від навішування їй, як це відбувається з 1991 р., ярлика потенційного розповсюджувача ядерної зброї, а, навзаєм, визначать Україну як одну зі спадкоємиць ядерного статусу наддержави, поряд з Росією. У будь-якому разі, попередження війни Росії і України набагато важливіше за врятування ДНЯЗ» [36]. Вашингтон до порад Дж. Мершеймера тоді не прислухався. Нині класик реалізму доводить, що буцімто «Росія в Україні захищає свої життєво важливі національні інтереси, а в США до цього немає діла». І це не дивно, якщо враховувати одну з рекомендацій, що датується 1993 р.: «США не мають надавати Україні гарантій безпеки на перехідний [до повновартісного оволодіння ЯЗ. – *А.К., О.П.*] період та в цілому на подальшу перспективу не об'єднуватися з Україною проти Росії» [36]. Найбільшої шкоди ДНЯЗ за весь період його дії та нерозповсюдженню ЯЗ завдали власне західні держави – підписанти Будапештського меморандуму, коли не зупинили агресію РФ проти України [10].

Історія політики нерозповсюдження ядерної зброї, носіїв та міжнародного контролю за розповсюдженням ядерних технологій розпочалася ще до її випробування та застосування США проти Японії у 1945 р., а саме у 1942 р. [37]. Таємна Квебекська угода, підписана Ф.Д. Рузвельтом та У. Черчиллем 19 серпня 1943 р., передбачала, що будь-яка інформація щодо спільного ядерного проекту може бути надана третій стороні (у даному випадку – СРСР) тільки за взаємної згоди [38]. Але безумовна першість у

масштабній постановці проблеми ЯЗ у міжнародних відносинах та її впливу на майбутнє людства належить данському фізику, учаснику Мангетенського проекту Н. Бору. Він почав розвивати власні ідеї у розмовах з керівником Ядерної агенції Великої Британії Дж. Андерсоном невдовзі після того, як британська розвідка викрала його з окупованого нацистами континенту у жовтні 1943 р. Він поділяв з Н. Бором думку про необхідність створення ще під час війни режиму міжнародного контролю над атомом, щоб уникнути післявоєнного конфлікту між союзними державами. Н. Бор чітко виклав свої думки у листі до Дж. Андерсона від 16 лютого 1944 р. У січні того ж року британці привезли Н. Бора до США, де він залучився до Мангетенського проекту. Вчений вимагав особистої зустрічі з президентом Ф.Д. Рузвельтом, яка відбулася у серпні 1944 р., щоб довести йому свою правоту [39]. У пам'ятній записці, яка закріплювала результати квебекської домовленості про таємне співробітництво американців з британцями у ядерному проєкті 18 вересня 1944 р., зокрема, зазначалося: «...потрібно вжити заходів, щоб гарантувати, що від професора Н. Бора не буде витіку інформації, особливо до росіян» [40]. Найбільш вичерпно пропозиції Н. Бора щодо міжнародного контролю над ЯЗ було викладено у його відкритому листі до ООН від 9 червня 1950 р. [41] Видатний фізик сучасності зазначав, що «в останні роки світові політичні події посилюють напруженість між країнами, водночас перспективи конкуренції великих країн у володінні засобами знищення населення значних територій і навіть перетворення частин Землі на тимчасово непридатні для життя призвели до розповсюдження загальної тривоги» [41]. Він нагадав про низку пропозицій, запропонованих ним у меморандумі від 24 березня 1945 р., які набули особливої гостроти після початку ядерної ери: «Докладні пропозиції зі створення ефективного контролю мають бути розроблені за сприяння вчених і технологів, які призначаються урядами відповідних країн, також постійний експертний комітет під егідою міжнародної організації безпеки повинен бути наділений правом контролю новітніх наукових і технічних розробок та надання відповідних рекомендацій» [41].

Наприкінці 1945 р. голова щойно створеного Спеціального комітету Сенату США з атомної енергії Б. Макмагон започаткував слухання, які у підсумку призвели до втрати військовими контролю над ЯЗ (його було передано міністерству енергетики) та схвалення Закону про атомну енергію, який набув чинності 1 червня 1946 р. [42]. Закон Макмагона був першим публічним кроком у політиці США у сфері нерозповсюдження ЯЗ. Багато провідних діячів адміністрації Г. Трумена (за ініціативи керівника Мангетенського проекту генерала Л. Гровза), президент та чимало лідерів Конгресу тоді помилково вірили, що США ще десятиліття зможуть зберігати секрети виробництва ЯЗ, тобто матимуть ядерну монополію, а закон був покликаний її затвердити. Згідно з ним, заборонялося розголошення будь-якої закритої інформації «щодо виробництва або утилізації атомних озброєнь, матеріалів, що розщеплюються,

чи використання таких матеріалів для виробництва енергії». Закон забороняв не тільки розповсюдження інформації про використання атому у військових, але й у мирних цілях, навіть Канаді та Великій Британії, хоча вчені з цих країн брали активну участь у ядерному проекті під час Другої світової війни. Закон повністю суперечив вищезазначеній квебекській англо-американській угоді Ф.Д. Рузвельта і У. Черчилля від 19 серпня 1943 р. Парадокс полягав у тому, що практично водночас із Законом Макмагона американське керівництво надзвичайно серйозно ставилося до пов'язаної зі створенням ООН пропозиції про встановлення міжнародного контролю над ЯЗ [43].

ООН від початку розглядалася Вашингтоном як форум, де має визначитися доля ядерних технологій – їх мирний потенціал та воєнні перспективи. Відразу після війни деякі вчені – учасники Мангеттенського проекту вважали, що жодна найжорсткіша система міжнародного контролю не в змозі запобігти надзвичайно швидкому розповсюдженню атомної бомби. Зокрема, прогноз Г. Юрі передбачав вступ до «ядерного клубу» півдесятка країн усього лише за п'ять наступних років. І. Ленгмюр пророкував швидке набуття Росією ЯЗ, але її мали випередити Канада та Велика Британія. Громадська думка поділяла їх погляд про неможливість зберегти монополію США. Оцінки розвідки у 1948 р. віддавали першість серед інших країн СРСР у надбанні бомби, але були обережні у визначенні термінів, коли це відбудеться [26, р. 308].

Отже, біля колиски міжнародної політики нерозповсюдження стояли США – країна, де вперше була створена ЯЗ та яка першою її випробувала та застосувала [11]. Відразу після атомних бомбардувань Хіросіми та Нагасакі президент Г. Трумен і його вищі посадові особи розглядали СРСР як принципово важливу державу для встановлення міжнародного контролю над атомною бомбою. Військовий міністр Г. Стімсон та державний секретар Дж. Бірнс представляли протилежні позиції в адміністрації. Незважаючи на побоювання щодо намірів Й. Сталіна, Г. Стімсон вважав, якщо США не запропонують співпрацю у розвитку атомної енергетики, СРСР почне «відчайдушну таємну гонку до ядерних озброєнь». Дж. Бірнс залишився непохитним в опозиції до будь-якої спроби співпрацювати з Москвою щодо питань атомної енергії та розглядав бомбу як дипломатичний актив, який зробить Й. Сталіна поступливішим, але невдовзі він розчарувався у дієвості цього засобу.

Американській громадській думці, причетним до ядерного проекту вченим (переважно опонентам атомного бомбардування Японії) та конгресовим лідерам були властиві необґрунтовані сподівання на те, що нова міжнародна Агенція виявиться здатною впоратися з викликами, пов'язаними із ядерною зброєю та «мирним атомом». Здавалося, створення 24 січня 1946 р. Комісії ООН з атомної енергії, яка безпосередньо підпорядковувалася Раді безпеки, свідчило про непогані перспективи міжнародного контролю. Комісія мала створити систему для (1) обміну між усіма країнами базовими науковими

знаннями з ядерної проблематики для їх використання у якості «мирного атому»; (2) контролю атомної енергетики у масштабах, потрібних для гарантування її використання виключно у мирних цілях; (3) знищення у арсеналах держав атомної зброї та усіх інших головних видів зброї масового знищення (ЗМЗ) та (4) ефективного гарантування шляхом інспектування та іншими засобами захисту занепокоєних держав від ризиків порушення та ухилення від виконання власних зобов'язань [45, р. 11-24]. Але цього не відбулося й не могло відбутися в умовах, коли набирала обертів «холодна війна». У 1940-1950-х рр. СРСР регулярно вносив пропозиції до ООН щодо заборони використання ядерної зброї як першого кроку на шляху до загального роззброєння, які зустрічали опір США та їхніх західних союзників. Водночас головним аргументом проти було те, що СРСР активно просуває власну програму створення, а згодом – розвитку ЯЗ та її носіїв, а радянські пропозиції є пропагандою, оскільки Москва не згодна на міжнародний контроль над озброєннями [46].

США багато років поспіль виступали лідером внесення пропозицій щодо шляхів здійснення міжнародного контролю за ЯЗ та попередження її розповсюдження й залишаються ним нині [47]. Досить повний, але з істотними прогалинами, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) залишається ключовим компонентом глобального режиму нерозповсюдження, а також встановлює всеосяжні, юридично обов'язкові рамкові умови на основі трьох принципів: (1) держави, які не мали ЯЗ до 1967 р. – за рік до того, як договір був відкритий для підписання – погоджуються не набувати її; (2) п'ять держав, які випробували ядерну зброю за рік до 1967 р. – держави-власниці (ЯД) ЯЗ – погодилися не надавати допомогу іншим державам у набутті ЯЗ та рухатися до роззброєння та (3) державам, що не володіють ЯЗ (без'ядерним – БЯД), гарантований доступ до цивільних ядерних технологій і розвитку ядерної енергетики [47, р. 236-246]. ДНЯЗ був задуманий як засіб нерозповсюдження ЯЗ його учасниками, а не ядерного роззброєння або гарантування мирного використання атому. Зобов'язання за договором для кожного з трьох елементів (принципів) різні, і це зроблено свідомо. Можливо, відносний успіх нерозповсюдження згідно з ДНЯЗ підвищив очікування щодо результатів його реалізації, але стратегія трьох принципів Договору не надає приводу вважати, що він забезпечить значний прогрес у питаннях роззброєння та використання атому у мирних цілях. Три напрямки не настільки взаємопов'язані, як прийнято вважати, а прагнення наполягати на рівномірному й збалансованому розвитку кожного з них можуть лише послабити підтримку договору в цілому [48, р. 41].

У Щорічнику Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру (2015 р.), припускається, що всі п'ять визнаних ЯД (членів «ядерного клубу» та Ради Безпеки ООН) розгортають нові види ЯЗ або системи її доставки чи планують зробити це. У доповіді стверджується, що ці держави «схоже, мають

намір зберігати свої ядерні арсенали на невизначений термін» [49, с. 425]. Такий розвиток подій порушує умови ДНЯЗ, у якому зазначається, що визнані ЯД працюватимуть у напрямку ядерного роззброєння, а БЯД мають гарантувати, що матеріали і технології ядерних цивільних об'єктів не використовуватимуться для виготовлення ядерних озброєнь.

Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) є виконавчим органом з ДНЯЗ, здійснює контроль за дотриманням договору та надає допомогу БЯД у розробці цивільних технологій [16]. Хоча масштаби та мандат ДНЯЗ і МАГАТЕ досить широкі, існує критична прогалина у контролі ними держав: 189 держав є учасниками договору, але три з дев'яти ЯД світу – Індія, Ізраїль та Пакистан – ніколи не приєднувалися до ДНЯЗ, а четверта – Північна Корея – вийшла з Договору у 2003 р. Таким чином, навіть якщо виконання існуючих режимів не є гострою проблемою, майже половина світових ЯД не підпадають під їхню дію. Існують серйозні підстави вважати, що Китай вирішальним чином сприяв набуттю Пакистаном ядерних озброєнь і ракет – носіїв ЯЗ [50].

ДНЯЗ за своїм змістом не розглядає проблему поширення ЯЗ недержавними суб'єктами. Після терактів 11 вересня 2001 р. Рада Безпеки ООН (РБ ООН) прийняла резолюцію 1540, юридично зобов'язуючий документ, який вимагає від усіх країн-членів ООН прийняти заходи щодо попередження набуття недержавними суб'єктами ЗМЗ та забезпечити їхнє виконання. Проте багато держав-членів ООН стверджують, що РБ ООН не має повноважень схвалювати обов'язкову резолюцію у цій сфері. Почасти в результаті цього деякі держави не бажали співпрацювати з Комітетом, створеним для нагляду за здійсненням цієї резолюції. Втім РБ ООН знову заявила про відданість резолюції 1540 у квітні 2011 р., схваливши резолюцією 1977 продовження мандата Комітету 1540 на десять років [49]. Окрім опору виконанню резолюції ООН 1540, існує значна опозиція Конвенції проти ядерного тероризму, яка надає визначення цьому явищу і вимагає міжнародного співробітництва з метою попередження і припинення актів ядерного тероризму, до якої приєдналося близько 80 держав-членів ООН.

Два важливих елементи режиму нерозповсюдження ЯЗ не набрали чинності через опір з боку США та інших держав, що володіють нею. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) 1996 р. було підписано 183 країнами, але він не може набрати чинності допоки всі 44 держави зі значним військовим або цивільним ядерним потенціалом ратифікують його (Китай, Індія, Ізраїль, Пакистан та США не зробили цього) [49, с. 589-590]. Зусилля щодо укладення Договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються (ДЗВРМ), тобто збройового ядерного матеріалу також зайшли в глухий кут. Фахівці та громадськість піддавали жорсткій критиці США за блокування прогресу з обох питань. Адміністрації Б. Обами не вдалося запустити цей процес (Сенат відмовився ратифікувати ДВЗЯВ ще у 1999 р.) та відновити переговори про ДЗВРМ із належними заходами перевірки.

Підсумковий документ Огляду стану реалізації ДНЯЗ у 2010 р. констатував надзвичайно «скромні успіхи» у цій сфері [52]. На порядку денному залишається невирішеним питання запровадження державами-учасницями Договору конкретних планів дій щодо нерозповсюдження ЯЗ і роззброєння, а також ліквідації ЯЗ на Близькому Сході шляхом створення у регіоні зони вільної від ЯЗ. 30 квітня 2013 р. Єгипет вийшов з підготовчої наради у Женеві з підготовки Конференції 2015 р. з огляду дій держав-учасниць ДНЯЗ. Єгипет пояснив, що його позиція випливає з розчарування щодо відсутності прогресу у напрямку створення зони вільної від ЯЗ на Близькому Сході. Створення такої зони не було включено до порядку денного чергового раунду глобальних переговорів з ядерної проблеми. Необхідність в одностайній згоді призвела до нової ініціативи США: запровадження жорсткіших вимог щодо перевірки, які не отримали підтримки з боку інших держав.

Стан дотримання державними суб'єктами запобігання поширенню ЯЗ залишається незадовільним, зберігаються значні ризики її розповсюдження. Незважаючи на широкий обсяг правової бази ДНЯЗ, з початку 1990-х рр. спостерігається неефективність існуючих інструментів нерозповсюдження для стримування держав, що потенційно можуть набути ЯЗ [53]. Теоретично МАГАТЕ має ставити питання про країни-порушники вимог ДНЯЗ у РБ ООН, яка може ввести санкції або інші покарання. На практиці, однак, кон'юнктурні політичні розрахунки часто є причиною патової ситуації в РБ ООН. Це призводить до продовження ядерного шахрайства, а досить слабкі резолюції ООН щодо санкцій фактично дозволяють державам-порушникам діяти безкарно. МАГАТЕ у багатьох випадках вимушена обмежуватися висловлюванням «занепокоєння» щодо невпевненості у тому, що ядерна програма деяких країн передбачає використання її виключно в мирних цілях. Ще однією проблемою є відсутність у МАГАТЕ адекватних механізмів контролю та забезпечення дотримання режимів нерозповсюдження ЯЗ. Бюджет, спроможності розвідки та технологічні ресурси цієї організації надто далекі для ефективного виявлення, запобігання або покарання за порушення ДНЯЗ. У 2016 р. загальний бюджет Агенції склав близько 362 млн. євро [54]. Тож не дивно, що ядерні матеріали потрапляли на «чорний ринок» навіть з установок під контролем МАГАТЕ (з декількох в Пакистані). Позитивним кроком мало стати прийняття Агенцією Додаткових протоколів, які зміцнюють мандат інспекцій Агентства та діють у 115 країнах, зокрема у всіх п'яти визнаних державах, що володіють ЯЗ (членах «ядерного клубу» та РБ ООН), а також в Індії. Проте, більше половини держав-членів ДНЯЗ зволікали із схваленням нового, жорсткішого режиму інспекцій. Марними залишилися зусилля США, спрямовані на надання Додатковим протоколам обов'язкового характеру для всіх країн-учасниць Договору [55].

Немає підстав вважати, що поставлено нездоланні бар'єри на шляху незаконної передачі ядерних матеріалів та технологій, якими бажають

заволодіти насамперед міжнародні терористичні мережі. Щонайменше, дві терористичні групи – Аль-Каїда та японська Аум Сінріко доклали серйозних зусиль, щоб отримати ЯЗ. Аль-Каїда тривалий час сфокусована на створенні ЯЗ і неодноразово намагалася придбати викрадену бомбу, ядерні матеріали та залучити фахівців-ядерників. Аль-Каїда дійшла до етапу проведення в афганській пустелі випробувань звичайних вибухових речовин для використання їх у ядерному пристрої [55]. Зареєстровані МАГАТЕ інциденти свідчать, що продовжують відбуватися події у сфері незаконного обороту, викрадення, втрат та інших несанкціонованих дій, пов'язаних з ядерними та іншими радіоактивними матеріалами. У 1995 р. у МАГАТЕ створена відповідна база даних, у якій є свідчення про факти з 1993 р. Усього за період 1993-2017 рр. накопичилося понад 2890 підтверджених випадків за повідомленнями держав-учасниць. Більше 15% з них стосуються несанкціонованого володіння та злочинної діяльності, більше 25% – повідомлення про викрадення або втрати радіоактивних матеріалів, решта – інші події, які важко віднести до тієї чи іншої категорії через неповноту інформації про інцидент [56].

Певний прогрес щодо відведення загрози несанкціонованого розповсюдження ЯЗ та радіоактивних матеріалів спостерігався після нападів на США 11 вересня 2001 р. Було створено декілька багатосторонніх ініціатив для поліпшення міжнародної координації у справі запобігання ядерному тероризму. Зокрема, Глобальна ініціатива щодо боротьби з актами ядерного тероризму (ГБАЯТ) була започаткована у 2006 р. Вона координує міжнародні зусилля з виявлення, розслідування та реагування на поширення ядерних матеріалів й технологій недержавними суб'єктами. Паралельно з діяльністю ГБАЯТ у низці країн розробляється комплексний механізм виявлення та контролю незаконного обігу ядерних матеріалів та пов'язаних з ним фінансових операцій. Ініціатива США з безпеки у сфері поширення ядерних матеріалів (ІБН), створена у 2003 р., нараховує близько ста країн, які обмінюються досвідом, проводять спільні навчання та заходи з обміну інформацією для поліпшення багатосторонніх зусиль щодо припинення незаконного обігу небезпечних матеріалів [57]. Хоча ІБН наводиться як зразок гнучкого підходу до координації міжнародних дій для протидії розповсюдженню ЯЗ, вона не надає юридичних повноважень, наприклад, для перевірки суден, тобто не узгоджена з положеннями Конвенції ООН з мореплавства та численних двосторонніх угод у цій сфері. Індія та Китай, які не беруть участі в ІБН, поставили під сумнів законність її дії. ІБН також не дозволяє затримувати судна країн, які не є членами Ініціативи, наприклад Ірану і Пакистану, та здійснювати їхній огляд без дозволу власника судна. Досі оскаржується як незаконне вилучення ІБН ядерних матеріалів з судна, що прямувало до Лівії у 2003 р.

Експерти також піддали критиці ІБН під приводом, що це клуб розвинених країн-власників ядерних об'єктів, які діють в інтересах ядерного лобі та не враховують належним чином запити країн, що розвиваються і недержавних суб'єктів. Інші зазначають, що Ініціатива надто обмежена у своїх діях, оскільки не має ані власного бюджету, ані механізмів координації та не забезпечена довготерміновими правовими рамками у своїй діяльності, які б надавали можливість перевіряти її дії та фіксували зобов'язання держав-учасниць. Серед прикладів нечисленних успішних дій Ініціативи наводять спільне встановлення США та Китаєм системи виявлення ядерного випромінювання в порту Яньшань у Шанхаї в грудні 2011 р. За два роки до того ВМС США успішно здійснили операцію проти північнокорейського судна, яке підозрювалося у транспортуванні незаконних ядерних матеріалів до М'янми, та примусили його повернутися до свого порту [58].

Досі найбільшим успіхом режиму нерозповсюдження ЯЗ на Заході вважають знищення ракет з ядерними боєголовками, успадкованими від СРСР Україною, Білоруссю та Казахстаном [9; 10; 11]. Окремо постала проблема розщеплюваних матеріалів, які знаходилися у володінні України, Казахстану, Таджикистану, Узбекистану та Білорусі з початку 90-х рр. ХХ ст. Це було важливо, на думку експертів, враховуючи, що приблизно 135 ядерних реакторів у світі використовували високозбагачений уран у якості палива, тобто у державах – колишніх республіках СРСР зберігалася достатньо урану для створення близько 400 одиниць ЯЗ. Такі матеріали знаходилися й в деяких державах – колишніх членах Варшавського договору. Якщо терористичні злочинні групи були б спроможними придбати або викрасти навіть невелику частину цього матеріалу, вони могли б використовувати його для створення ЯЗ або брудної бомби. У 1994 р. США та РФ уклали угоду щодо значних запасів радянського високозбагаченого урану (ВЗУ). За 25 років Росія конвертувала 500 тонн ВЗУ (збройового урану для 200 тис. боєголовок) у низькозбагачений уран (НУ), який придбали США. Угода щодо закупівлі конвертованого ВЗУ, відома як Програма «Мегатонни у мегавати», завершилася останнім відвантаженням НУ, що прибув до США наприкінці 2013 р. [59].

США з Росією у 1991-2011 рр. «унезбезпечили» близько 92% об'єктів, де розміщувалися матеріали, придатні для виготовлення ЯЗ [23]. За фінансової підтримки США здійснювалися програми Спільного зменшення загрози (Нанна-Лугара), Ініціатива зі скорочення глобальної загрози і Глобальна ініціатива щодо боротьби з актами ядерного тероризму, які були згодом доповнені іншими багатосторонніми ініціативами. Серед них – G-8 глобального партнерства проти розповсюдження ЗМЗ, яка надавала фінансування і технічну допомогу для забезпечення безпеки ядерних об'єктів, повернення використаних матеріалів, що розщеплюються в країні походження, а також сприяла розвитку міжнародного співробітництва у боротьбі з поширенням ЯЗ.

Розповсюдження ЯЗ державою або недержавним суб'єктом зберігається як одна з найбільш серйозних загроз міжнародній безпеці. Ядерний шантаж міжнародної спільноти, до якого вдається Росія на чолі з В. Путіним, невизначена ситуація з перспективами іранської ядерної програми через політику адміністрації Д. Трампа, яка декларувала наміри відмовитися від досягнутих домовленостей в цьому питанні, старту балістичних ракет-носіїв північнокорейського режиму – усі ці події актуалізують проблему нерозповсюдження ЯЗ. Зберігається й загроза потрапляння ЯЗ або радіоактивних матеріалів через «чорний ринок» до так званих дисфункціональних держав або міжнародних терористичних організацій.

Проблемі розповсюдження ЯЗ властивий глобальний характер і будь-яка політика, спрямована на запобігання розповсюдженню ЯЗ, щоб бути ефективною, вимагає багатостороннього співробітництва. Як вважається, 9 держав (Велика Британія, Франція, Індія, Ізраїль, Китай, Північна Корея, Пакистан, РФ і США) володіють ЯЗ. На початок 2015 р. вони володіли приблизно 15850 одиницями ЯЗ, з них 4300 були розгорнуті у військах, а 1800 – утримувалися у стані високої бойової готовності [49, с. 425-426]. Понад 13 інших країн (зокрема Японія, Німеччина та Південна Корея) мають технологічну можливість швидко набути її. Сировиною для ЯЗ є розщеплювані матеріали: ВЗУ або плутоній. Велика Британія, Китай, РФ, США та Франція виробляли для своєї зброї і ВЗУ, і плутоній. Індія та Ізраїль – переважно плутоній, а Пакистан – переважно ВЗУ. Виробляти розщеплювані матеріали здатні всі країни, що мають цивільну ядерну енергетику [49, с. 425-426]. Нестабільні ціни на традиційні енергоносії стимулюють розвиток ядерної енергетики, яка може виробляти необхідні для створення ЯЗ або «брудної» бомби компоненти. Процес поширення науково-технічних знань й доступу до технологій подвійного призначення прискорюється.

У квітні 2009 р. президент США Б. Обама у своїй промові у Празі закликав до подальшого прогресу у питаннях роззброєння та нерозповсюдження ЯЗ [60]. У вересні 2009 р. РБ ООН одногосно прийняла резолюцію 1887, у якій міститься заклик до прискорення зусиль у напрямку повного ядерного роззброєння. Станом на 1 січня 2015 р. кількість держав, які ратифікували Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань, досягла 163. Дев'ятнадцять країн, зокрема Китай, США, Іран, Ізраїль, Єгипет Договір підписали, але не ратифікували [49, с. 589-590]. Заклики до них наслідувати приклад таких країн як Велика Британія, Франція, Німеччина та Україна залишилися поза увагою. Окрім того, приблизно з 2012-2013 рр. спостерігається повільний занепад міжнародного консенсусу щодо необхідності радикального скорочення ядерних озброєнь, не кажучи вже про їхню повну заборону, тобто ядерне роззброєння.

Застосування існуючих глобальних режимів нерозповсюдження, як і політики в цій галузі окремих держав хоча й дали деякі результати, але

багатосторонні інституції не змогли запобігти таким державам як Індія, Пакистан та Північна Корея набути ЯЗ. Ці інституції малоприсадибні, щоб контролювати ядерну програму Ірану та попереджувати потенційні загрози з боку недержавних терористичних груп. Існуюча система мала б бути оновлена і посилена для ефективного попередження розповсюдження, не кажучи вже про те, щоб прокласти шлях до миру й безпеки у без'ядерному світі. Міжнародно-правові акти щодо боротьби з розповсюдженням ЯЗ не в змозі надати відповідь на сучасні виклики. Окрім того, останні за часом «історії успіху» режимів нерозповсюдження, такі як відмова Лівії від ядерної програми у 2003 р. та приєднання колишніх радянських республік, за винятком Росії, до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як неядерних держав, були результатом прямого тиску ЯД, насамперед США, а не дії глобальних міжнародних інститутів. У спробах вирішувати нинішні проблеми нерозповсюдження ЯЗ міжнародні організації працюють разом із спеціальними (ad hoc) структурами зацікавлених сторін, такими як шестисторонні переговори щодо Північної Кореї, ЄЗ/ЄС+3 група щодо Ірану. Суттєвою новацією стало проведення кожні два роки глобальних самітів на вищому рівні з питань ядерної безпеки. Але на таких форумах щоразу констатується відсутність належних засобів, а, скоріше, політичної волі, щоб зупинити поширення ядерних технологій. Такі держави, як Іран та Північна Корея продовжували здійснення воєнних ядерних програм. Нікого не дивує зростання скептицизму фахівців щодо стійкості режимів нерозповсюдження.

Нерозповсюдження ЯЗ як ключової проблеми останнім часом все менш помітно у міжнародному порядку денному. Адміністрація Д. Трампа піддала нищівній критиці як такий, що не відповідає інтересам США, Договір з Російською Федерацією про СНО-3, ініційований президентом Б. Обамою, який набув чинності у лютому 2011 р. Він замінив Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2), термін дії якого закінчився в грудні 2009 р. За президента Б. Обама ядерні проблеми намагалися розмістити у фокусі міжнародного порядку денного Вашингтону. Було проведено чотири Саміти з ядерної безпеки у 2010-2016 рр. Вагомі політичні зусилля спрямовувалися на зміцнення ДНЯЗ та формування консенсусу в РБ ООН з цих питань. Відбулися позитивні зрушення у досягненні домовленостей з Іраном. 24 листопада 2013 р. члени групи ЄЗ/ЄС+3 уклали першу вагому угоду з Іраном щодо його ядерної програми, розраховану на наступних десять років. В обмін на обмежений та зворотний характер послаблення санкцій Іран погодився зупинити свою ядерну програму протягом шести місяців. Хоча угода не передбачає довгострокового рішення щодо іранських ядерних прагнень, вона закладає основу для подальших переговорів. Станом на 2014 р. МАГАТЕ підтвердила, що Іран виконав свої початкові зобов'язання в межах спільного плану дій [49, с. 485-498]. Втім адміністрація Б. Обама зазнала невдачі у просуванні ратифікації Сенатом ДВЗЯВ та зменшенні ролі ЯЗ в оборонній

доктрині США. Адміністрація Д. Трампа поставила за мету повністю переглянути ядерну спадщину попередника та планує кардинальну модернізацію ядерного арсеналу США. З урахуванням цих новацій скептицизм щодо майбутнього нерозповсюдження ЯЗ виглядає цілком обґрунтованим. Загострення відносин США з Іраном робить примарними розрахунки, що вдасться попередити його перетворення на ЯД. Отже, основні проблеми та загрози залишаються – щодо Росії, Ірану та Північної Кореї.

Наприкінці 2011 р., після падіння режиму М. Каддафі у Лівії, проблема унебезпечення ядерних матеріалів знову опинилася у центрі уваги. У вересні 2011 р. 10 тис. уранових збірок були виявлені на лівійському складі практично без охорони, але представник ООН стверджував, що матеріали були тільки «злегка» радіоактивні і не представляли безпосередньої загрози [61]. Адміністрація Б. Обами привернула додаткову увагу до цього питання, пообіцявши забезпечити до 2014 р. безпеку всіх матеріалів, придатних для виготовлення ЯЗ. У широкому спектрі держав – від США до Пакистану – спостерігається занепокоєння станом безпеки ядерних арсеналів, зокрема, щодо захисту боєголовок від надзвичайних випадків, викрадень або несанкціонованого використання. Безпека арсеналу Пакистану є серйозною проблемою, оскільки ядерні боєголовки часто перевозяться звичайними дорогами практично без захисту. Водночас Пакистан стверджував, що його арсенал є унебезпеченим, але офіційні особи США висловлювали стурбованість з приводу можливості потрапляння ядерних зарядів до терористів. Інциденти, пов'язані з ядерним арсеналом, неодноразово фіксувалися й у США. У 2007 і 2008 рр. два таких випадки спонукали міністра оборони Р. Гейтса позбавити військових високого рівня посад у збройних силах США. У листопаді 2011 р. був пошкоджений компонент неозброєної боєголовки міжконтинентальної балістичної ракети, що призвело до часткової евакуації та заходів реагування на надзвичайну ситуацію на базі ВПС США у Північній Дакоті. У липні 2012 р. активісти увірвалися до комплексу національної оборони Y-12 у штаті Теннессі. Пізніше з'ясувалося, що недоліки в організації безпеки були виявлені на об'єкті ще за два роки до того [23]. Ці випадки (а у багатьох країнах, зокрема у КНР та РФ, аналогічні інциденти приховуються) свідчать, що безпека ядерного арсеналу залишається проблемою навіть для країн з багаторічним досвідом роботи з ЯЗ.

Фахівці зазначають, що ДНЯЗ, який гарантує право держав розвивати цивільні ядерні технології, відкриває шлях до ЯЗ через використання відповідного паливного циклу. Багато з процесів, які використовуються у цивільній ядерній енергетиці, можна переналаштувати у військових цілях. Як зазначалося, МАГАТЕ не здатне адекватно контролювати кожен ядерний об'єкт. Іран використовував свою цивільну ядерну програму в якості прикриття для вироблення зброї. Проблеми моніторингу та перевірки гарантій ДНЯЗ тільки поглиблюватимуться, адже все більше країн звертаються до розвитку

ядерної енергетики. Зокрема, низка країн Близького Сходу, в яких відсутні цивільні ядерні програми, бажають диверсифікувати власну енергетику за рахунок розвитку ядерної енергетики. Такий розвиток подій може вплинути на регіональну динаміку безпеки та підвищити в перспективі загрозу розповсюдження ЯЗ на Близькому Сході.

Нерозповсюдження ЯЗ пов'язане з проблемою ядерного роззброєння. П'ять держав – старих членів «ядерного клубу», відповідно до ДНЯЗ, зобов'язалися прагнути підписання ДВЗЯВ. ДНЯЗ не визначає кінцевий термін для досягнення цієї мети. Експертне співтовариство в цілому схиляється до думки, що це є надзвичайно віддаленою перспективою, і скептично оцінює навіть наявність руху у напрямку до нього. Ще на Конференції з огляду дії ДНЯЗ 1995 р., в обмін на згоду неядерних держав на продовження договору на необмежений термін, США та інші ядерні держави підтвердили свою прихильність до ядерного роззброєння. Але, незважаючи на значні скорочення американських та російських оперативних розгорнутих ядерних боєголовок, обидві країни все ще зберігають значні запаси ЯЗ, на які припадає понад 90% світового запасу. Неодноразово лунали заклики до більшого скорочення арсеналів ЯЗ, адже його затягування підриває легітимність ДНЯЗ. Нездатність досягти прогресу у сфері роззброєння було, наприклад, одним із пояснень небажання багатьох держав-членів ООН підтримати санкції проти Ірану за порушення ДНЯЗ.

Політика США у сфері нерозповсюдження ЯЗ є неоднозначною. З одного боку, з часів «холодної війни» США тримають лідерство щодо унебезпечення ядерних матеріалів та об'єктів у всьому світі, Вашингтон витрачав на цілі нерозповсюдження ЯЗ більше за будь-яку іншу країну в рамках Програми спільного зменшення загрози та Ініціативи із захисту від поширення ЯЗ та радіоактивних матеріалів. Проте, слід зазначити – ці зусилля із скорочення загрози розповсюдження ЯЗ та ядерних збройових технологій складають мізерну суму у порівнянні з ресурсами, що виділяються на вдосконалення ЯЗ та взагалі оборону в США.

Після нападу на США 11 вересня 2001 р. адміністрація Дж. Буша ініціювала створення міжнародної нормативно-правової бази для боротьби із загрозою ядерного розповсюдження з боку недержавних суб'єктів. Вашингтон підтримав резолюцію 1540 РБ ООН [62] та запропоновану РФ Конвенцію про ядерний тероризм (яку США підписали, але не ратифікували) [63]. З іншого боку, США не підтримали зусилля щодо розширення обмежень на програми створення ЯЗ, наприклад, відмовившись від заходів перевірки в рамках будь-якого договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються, а також США також не ратифікували ДВЗЯВ [64].

Ще у січні 2007 р. у есе, надрукованому у Волл Стріт Джорнел, відомі аналітики з питань зовнішньої політики Дж. Шульц, Г. Кіссінджер, В. Перрі та С. Нанн сформулювали власне бачення вільного від ЯЗ світу та шляхів, якими

США мають привести світ до досягнення цієї мети. Вони стверджували, що покладатися на ЯЗ з метою стримування «стає все більш небезпечним і менш ефективним» [65]. В якості попередніх кроків автори закликали до істотного скорочення ядерного арсеналу США, знищення ракет передового базування середньої дальності з ядерними зарядами, ратифікації ДВЗЯВ, створення міжнародного банку ядерного палива, а також до остаточного припинення виробництва розщеплюваних матеріалів (яких, до речі, США не виробляють з 1988 р.). Чи просунулися США до цієї мети за десять років, що минули з того часу? Ні. Опоненти ядерного роззброєння стверджують: кроки до нього тільки заохотять держави, які прагнуть набути ЯЗ. Цікаво, що автори згаданого есе вважають, що «ядерна парасоля» США була головним фактором у запобіганні створення ЯЗ такими союзниками США як Японія, Південна Корея та Туреччина, а ядерне роззброєння, зокрема, може спровокувати регіональні гонки озброєнь в інших місцях. Прибічники загального глобального ядерного роззброєння вважають, що проблему можна вирішити шляхом схвалення конвенції про ЯЗ, що має обов'язкову юридичну силу. Одна з провідних в цій галузі неурядових організація передбачала, що така Всесвітня конвенція може бути практично реалізована усіма ЯД до 2030 р. Критики конвенції про ЯЗ висловлюють скептицизм щодо можливості досягнення згоди з такого неоднозначного питання через міркування політичної доцільності. Зокрема, орган ООН, який має розробити проект конвенції – Конференція ООН з роззброєння – діє на основі консенсусу та історично стикається з вагомими внутрішніми розбіжностями. Ще один аргумент критиків полягає у тому, що міжнародна конвенція про заборону ЯЗ потребує інтрузивного режиму перевірки, проти якого виступатимуть багато держав. Крім того, така конвенція може мати побічний ефект ядерного шантажу з боку держави-вигнанця, яка таємно розробляє ЯЗ. Рішення КНДР 2003 р. вийти з ДНЯЗ демонструє ризики, з якими міжнародне співтовариство могло б зіткнутися погодившись на таку конвенцію.

Національна адміністрація з ядерної безпеки, агентство, що відповідає за ЯЗ в межах Міністерства енергетики, рекомендувала оновити ядерний арсенал США, щоб адаптувати його до сучасних сценаріїв війни та забезпечити довгострокову надійність. Це призвело до дебатів з приводу планів розробки нової надійної боєголовки, яку буде легше обслуговувати, а її тестування не вимагатиме проведення ядерних випробувань. Свого часу Конгрес прийняв рішення не фінансувати програму створення нової ядерної боєголовки, але остаточно з порядку денного переозброєння для ядерного стримування не зникло. Його прихильники стверджують, що в протилежному випадку США будуть вимушені повернутися до ядерних випробувань. Їхні опоненти переконують, що немає ніяких технічних причин сумніватися в надійності існуючої системи обслуговування ЯЗ. Вони вказують на позитивні результати Програми подовження термінів придатності ядерних боєголовок. Аргументом

проти є також побоювання, що це викличе негативний міжнародний резонанс, підірве політику нерозповсюдження ЯЗ та прискорить гонку ядерних озброєнь.

Пакистан, який володіє від 90 до 110 ядерними боеголовками, постійно стикається із зовнішніми та внутрішніми загрозами від терористів й екстремістів. Член палати представників Конгресу США М. Бахман назвала Пакистан «занадто ядерним, щоб перетворитися на дисфункціональну державу», й попередила, що припинення американської допомоги Пакистану буде «неприпустимо наївним». Прихильники надання допомоги Пакистану, щоб унебезпечити його ядерний арсенал, також зазначали: така політика є відносно дешевим способом уникнення небезпеки викрадення або придбання недержавними суб'єктами одиниці ЯЗ [50]. Допомога для підвищення безпеки ядерних арсеналів Пакистану складає незначну частину з більш ніж 20 млрд. дол., які країна отримала за часів другого президентства Б. Обами. Ядерний арсенал Пакистану залишається проблемним з погляду нерозповсюдження ЯЗ, хоча керівництво держави запевняє, що його охорона складається з тисяч елітних спецназівців. Існує ризик того, що деякі урядовці у Пакистані використовують допомогу США на інші цілі, аж до фінансування екстремістських ісламських елементів у країні. У широкому сенсі надання допомоги Пакистану для унебезпечення його ядерного арсеналу може бути витлумачено деякими членами міжнародного співтовариства в якості «нагороди» Пакистану за розробку ЯЗ та стимулювати поширення її до інших країн.

Процес з чотирьох Самітів (зустрічей близько 50 глав держав) з питань ядерної безпеки, насамперед попередження ядерного тероризму, був ініційований президентом США Б. Обамою у 2009 р. та завершився у 2016 р. До самітів, що відбулися у Вашингтоні (2010 р., 2016 р.), Сеулі (2012 р.) та Гаазі (2014 р.) залучалися представники ООН, ЄС, МАГАТЕ та деяких інших міжнародних організацій. Найбільшим досягненням процесу вважається скорочення та ліквідація матеріалів для виготовлення ЯЗ – запасів ВЗУ та сепарованого (виділеного) плутонію [66]. Триває процес конверсії дослідницьких реакторів на ядерне паливо на основі НУ. З України вивезено до Росії майже 235 кг матеріалу, придатного для створення ЯЗ. Усього ж зі Східної Європи під контролем Міністерства енергетики США вивезли 1559 кг такого матеріалу. Останніми були 700 кг з Польщі [67].

У листопаді 2014 р., образившись на міжнародні санкції, уведені проти РФ за незаконну анексію української АР Крим, Москва відмовилася від участі у Вашингтонському саміті 2016 р. під приводом того, що саміти лише дублюють роль міжнародних інституцій, насамперед МАГАТЕ. Росія скаржилася на брак демократичних процедур у проведенні самітів, оскільки держави-господарі отримують привілеї у формуванні порядку денного, [49, с. 512]. РФ також закидала державам-учасникам самітів, що на них розробляються керівні принципи, яких мають згодом дотримуватися міжнародні організації із значно

ширшим колом країн-членів. Позиція Москви виглядає безглуздою на тлі: 1) відомих недоліків у ефективності роботи МАГАТЕ; 2) практично повністю паралізованої роботи єдиного багатостороннього форуму для переговорів з питань міжнародних договорів про контроль над озброєннями – Конференції з роззброєння у Женеві [49, с. 506-507]. Перспективи відновлення самітів з питань ядерної безпеки видаються невизначеними, якщо не безнадійними – через позицію адміністрації Д. Трампа.

Немає ознак того, що міжнародне співтовариство займатиме надалі краще скоординовану, жорсткішу послідовну позицію щодо таких держав, як Північна Корея та Іран, щоб зупинити поширення ядерної зброї. Дипломатичні переговори у шестисторонньому форматі з Північною Кореєю дали мізерні результати. Вона продовжувала проводити ядерні випробування і неодноразово погрозувала напасти на Південну Корею. Крім того, схоже, що Іран, незважаючи на деякі позитивні результати політики, спрямованої на зупинення його ядерної збройової програми [49, с. 496-497], наблизатиметься до створення ЯЗ, а домовленості з ним опинилися під загрозою зриву. Кожна з цих країн, як і РФ, здатна передати ядерні матеріали та технології третій державі. Крім того, Північна Корея та Іран можуть розраховувати на підтримку в Раді Безпеки ООН Росії та/або Китаю, що не надто стимулює їх відмовитися від курсу на набуття ЯЗ.

У жовтні 2016 р. ООН прийняла резолюцію про початок переговорів у 2017 р. щодо договору про заборону ЯЗ. Це відбулося після двох десятиліть паралічу багатосторонніх зусиль у сфері ядерного роззброєння. На засіданні Першого комітету Генеральної Асамблеї ООН з питань роззброєння та міжнародної безпеки 123 країни проголосували за цю резолюцію, 38 – проти і 16 утрималися. Резолюція передбачала роботу конференції ООН у березні-липні 2017 р. у Женеві для розробки «юридично зобов'язуючого документа про заборону ЯЗ, що призвело б до її повної ліквідації» [68]. Співавторами резолюції виступили 57 країн, серед них – Австрія, Бразилія, Ірландія, Мексика, Нігерія та Південна Африка, які відіграли провідну роль у підготовці її тексту. Але ця спроба просунути до без'ядерного світу заздалегідь приречена на невдачу, якщо брати до уваги склад опонентів резолюції, включно з членами «ядерного клубу» та їх союзниками – зокрема США, Канадою, РФ, Ізраїлем, Австралією, Францією, КНР та Великою Британією. Р. Вуд, спеціальний представник США на конференції у Женеві ООН з роззброєння повідомив у своєму виступі у Комітеті 14 жовтня 2016 р., що регіональна безпека може опинитися під загрозою у разі підготовки глобального плану роззброєння: «Як може держава, яка спирається на ЯЗ для своєї безпеки, приєднатися до переговорів і у такий спосіб затаврувати ЯЗ і усунути її?» [69].

В цілому позицію ЯД нині можна узагальнити таким чином: вони категорично проти ядерного роззброєння, але за взаємне зменшення ядерних

арсеналів США та РФ (перспективи якого виглядають досить сумнівними, триває модернізація ЯЗ та носіїв) та за продовження політики нерозповсюдження, хоча в умовах збереження ЯЗ та розвитку ядерної енергетики вона не може бути ефективною. Загальна ерозія міжнародної системи призводить до бажання держав набути власних гарантій безпеки, серед яких ЯЗ досить вважається чи не найкращим засобом стримування агресора.

Слід визнати, що згідно з домінуючим серед військово-політичних експертів поглядом, ЯЗ, стратегічна і тактична, не придатна для розв'язання більшості, якщо не всіх сучасних конфліктних ситуацій. Отже, врегулювання конфліктів та встановлення й підтримання міжнародної стабільності вимагають розвитку та використання конвенційної сучасної високотехнологічної та точної зброї. Така зброя краща за ядерну й для стримування актуального чи потенціального агресора на всіх рівнях, від регіонального до глобального.

Незаконна анексія РФ української АР Крим та її збройне вторгнення на територію східної України засвідчили порожній характер міжнародних «запевнень» у наданні безпеки, зафіксованих у Будапештському меморандумі 1994 р. та нанесли важкого, нечуваного досі удару міжнародній політиці нерозповсюдження ЯЗ. Зокрема, фахівці стверджують, що сумний досвід України, яку позбавили ЯЗ спільними зусиллями США та РФ, підриває довіру до будь-яких гарантій безпеки, які могли б переконати країни відмовитися від набуття ЯЗ чи, тим більш, знищити наявний її арсенал. Унікальний досвід України є набагато більш вражаючим, ніж випадки Іраку або Лівії, які стали об'єктами нападу після скасування своїх ядерних проектів. Агресія Росії проти України дійсно була шоком для міжнародного порядку, збільшила загрозу транскордонних порушень суверенітету й територіальної цілісності у Європі. Вважалося, що все це відійшло у минуле й цілком належить Історії. Порушення Росією своїх зобов'язань, узятих згідно з Будапештським меморандумом (як і всієї договірно-правової бази двосторонніх відносин, яка налічує близько 400 документів), викликало гостру реакцію занепокоєння щодо загрози власній безпеці не тільки країн-сусідів РФ, що цілком зрозуміло, але й віддалених держав. Оскільки російська війна проти України триває і Москва не виявляє жодного бажання повернути Крим Україні, нині немає достатніх підстав для оцінки потенційного впливу українського прецеденту на реалізацію іншими країнами намірів набути ЯЗ як гарантії власної безпеки у середньо- та довготерміновій перспективі. Отже, важко погодитися із співробітником Інституту Брукінгса Р. Ейнгорном, коли він пише, що «шкода для перспектив режимів нерозповсюдження може бути значно меншою за ту, про яку вже попереджали експерти, оцінюючи вплив українського досвіду» [70, р. 47]. Навпаки, В. Мід зазначає: «...у разі, якщо Україна втратить частину території на користь Росії, це покладе кінець нерозповсюдженню, оскільки воно значною мірою не розглядатиметься у якості раціонального рішення для багатьох країн у всьому світі» [71].

Специфічну, надзвичайно неоднозначну роль РФ у сучасній політиці нерозповсюдження дослідили фахівці з Інституту Брукінгса (м. Вашингтон). Визнаючи, що без Росії успішне здійснення такої міжнародної політики неможливе, оскільки вона є одним із стовпів ДНЯЗ та грає помітну роль у керівництві МАГАТЕ, а також є «потенційним джерелом чутливого обладнання, матеріалів, технологій і традиційним другом країн, які викликають занепокоєння з погляду розповсюдження ЯЗ» [72], американський дослідник Р. Ейнгорн вважає необхідним зазначити наступне:

- небагато проблем нерозповсюдження можуть бути вирішені без активної підтримки Росії або, щонайменше, її сприяння, але Москва часто зводить нанівець усі зусилля у цьому напрямку;

- Москва часто нехтує нерозповсюдженням ЯЗ у порівнянні з іншими російськими цілями: продемонструвати свою підтримку дружнім державам (насамперед, режиму Б. Асада в Сирії. – *А.К., О.П.*), провести власні комерційні інтереси, ствердити свій статус великої потуги (зокрема анексією АР Крим та збройною інтервенцією на схід України. – *А.К., О.П.*), завадити США досягнути своїх цілей або протидіяти економічним санкціям з американської ініціативи;

- США та СРСР часто мали спільне бачення проблем нерозповсюдження, починаючи з часів переговорів щодо ДНЯЗ, який для Радянського Союзу був засобом запобігти набуттю Німеччиною ЯЗ. Але у пострадянські часи, після закінчення «холодної війни» співпраці був властивий непослідовний, непевний характер, її стан різко погіршився після анексії Росією Криму у 2014 р.;

- роздратована становищем отримувача допомоги у питаннях ядерної безпеки та підозрами щодо американських спостерігачів на чутливих російських підприємствах, Москва практично припинила двостороннє співробітництво у галузі ядерної безпеки у 2013-2014 рр., а внаслідок анексії Криму Конгрес США заборонив фінансування таких програм в Росії, що призвело до фактичного закриття тих сфер співробітництва, що збереглися;

- російська влада стверджує, що РФ може ефективно захистити свої ядерні матеріали і засоби без допомоги США. Однак, американські фахівці констатують, що є багато незакінчених справ з ядерної безпеки в Росії і висловлюють серйозні сумніви щодо бажання або здатності Москви самостійно завершити цю роботу, особливо з огляду на тиск на бюджет Російської Федерації, санкції і низькі ціни на нафту;

- Москва створює проблеми для Режиму контролю ракетних технологій (РКРТ), захищаючи російські комерційні інтереси й наполягає на тому, що Режим має грати вузьку технічну роль. РФ не підтримує зусилля з використання РКРТ для обмеження можливостей появи ракет в нестабільних регіонах;

- Росія є провідним критиком сучасної концепції МАГАТЕ про контроль на рівні держав, покликаний зробити перевірки ефективнішими, спираючись на

додаткові джерела інформації, зокрема дані розвідок держав-членів, а не тільки на отриманий традиційними методами контролю стан безпеки. Росіяни стверджують, що надмірна довіра до розвідувальної інформації дозволила США та їхнім союзникам домінувати в МАГАТЕ і маніпулювати Агенцією у власних політичних цілях;

- Росія співпрацювала зі США, іншими провідними ЯД у галузі недопущення порушень ДНЯЗ, ліквідації північнокорейської ЯЗ та попередження набуття її Іраном, але вона припинила взаємодію з цих питань після уведення міжнародних санкцій проти неї за незаконну анексію АР Крим. На Конференції 2015 р. з ДНЯЗ РФ порушила традиційний консенсус «старих» ЯД, виступивши на боці делегацій арабських країн щодо спірного питання створення близькосхідної без'ядерної зони, при цьому намагалася покласти відповідальність за блокування консенсусу на Вашингтон. На засіданнях 5 держав-членів ДНЯЗ, що володіють ЯЗ, де мали розроблятися практичні поступові кроки, за допомогою яких 5 держав могли б ствердити незмінну прихильність виконанню своїх зобов'язань щодо ДНЯЗ у сфері роззброєння, Росія грала роль пасивного незацікавленого у досягненні результату учасника [72].

Підсумовуючи, слід зазначити, що Глобальний режим ядерного нерозповсюдження з моменту вступу у дію ДНЯЗ у 1970 р. був досить стійким. Незважаючи на прогнози про «каскад розповсюдження», нині існує тільки 9 держав з ЯЗ і їх кількість залишається незмінною протягом останніх 25 років. Режим ДНЯЗ є майже універсальним – 190 держав-учасниць та тільки 5 залишаються поза ним (Індія, Ізраїль, Північна Корея, Пакистан та Південний Судан). Деякі країни добровільно відмовилися від програм створення ЯЗ (Аргентина, Бразилія, Єгипет); кілька інших були змушені зробити це внаслідок дипломатичного або військового тиску (Ірак, Лівія, Південна Корея, Сирія); чотири колишні радянські республіки законно успадкували ЯЗ СРСР – РФ, Україна, Казахстан, Білорусь, але три з них були їй позбавлені у примусовий спосіб спільними зусиллями США та Росії (Білорусь, Казахстан, Україна); і лише одна країна створила невеликий власний арсенал ЯЗ, перш ніж в односторонньому порядку його ліквідувати (Південна Африка). З блокуванням на 10-15 років шляху Ірану до ЯЗ згідно із Спільним комплексним планом дій (ІСРОА), у разі його виконання (а жодних гарантій цього через перебіг подій на Близькому Сході немає), прийнято вважати, що жодна без'ядерна країна нині не прагне її набути. Незважаючи на випадки контрабанди ядерних матеріалів і збереження зацікавленості терористичних груп у надбанні ЯЗ, навряд чи в них є достатньо розщеплюваних ядерних матеріалів для створення бомби [73].

Глибокий песимізм щодо майбутнього політики нерозповсюдження ЯЗ властивий реалістам-геополітикам з Центру міжнародних та перспективних досліджень (ЦМСД, м. Вашингтон, США, один з керівників та ідеологів –

3. Бжезінський), авторам доповіді «Світ поширеного розповсюдження» (2016 р.) [74]. Щоправда, автори доповіді виявляють обережність, коли пишуть у преамбулі, що це «не передбачення, а, скоріше, розумовий експеримент, мета якого розглянути, як такий світ може виникнути до 2030 р., яким він буде та у який спосіб він може вплинути на світовий порядок в цілому та сучасні концепції стримування [75; 12] та розширеного стримування» [74, р. VII-VIII] (готовності стримувати напад на союзників, друзів і партнерів як на самого себе). До того ж, підкреслюють американські дослідники, «виникнення такого світу не вимагатиме суттєвих глобальних змін», тобто знаходиться, на їхню думку, у руслі міжнародних тенденцій, які чітко проявилися. У доповіді виокремлено наступні фактори становлення світу «поширеного розповсюдження ЯЗ»:

- домінування у військовій сфері конвенційних озброєнь США, що послугує мотивацією вступу до «ядерного клубу» нових держав з метою створити потенціал ядерного стримування США;

- ерозія розширеного стримування США, що призведе до втрати довіри до американської «ядерної парасолі» та зростання регіональних загроз з боку таких країн як Північна Корея та Іран;

- загрози з боку ядерних країн-противників, які представляють екзистійну загрозу (як РФ для України);

- зростання доступу до ядерних технологій та знань;

- випадковий ядерний вибух або несанкціонований запуск носія ЯЗ.

Згідно з доповіддю, композиція «розширеного ядерного світу» виглядатиме наступним чином:

- Провідні ЯД: Китай, Росія, США.

- Середні ЯД: Велика Британія, Ізраїль, Індія, Іран, Пакистан, Південна Корея, Північна Корея, Франція.

- Слабкі ЯД: Польща, Саудівська Аравія, Туреччина.

До цього переліку автори з ЦМСД додають «недержавних акторів, які можуть вносити безлад у міжнародну систему, але нездатні визначати її побудову». З методологією авторів гіпотези «розширеного ядерного світу» важко погодитися. По-перше, наочна з часів війни у Затоці 1991 р. перевага США у конвенційних озброєннях за більше, ніж 25 років, що минули, не призвела до розширення «ядерного клубу» – й можна тільки «передчувати», що це неодмінно у близькій перспективі призведе до таких наслідків. Влітку 2016 р., наприклад, дослідник з Інституту Катона Д. Бандоу зазначав на сторінках «Форін Аферз»: «Існують чіткі сигнали, що ані Південна Корея, ані Японія не мають серйозних намірів набути ЯЗ», хоча він цілком схвально ставиться до такого розвитку подій, мовляв, це полегшить американський тягар союзницьких зобов'язань з підтримання стабільності у Південно-Східній Азії [76]. По-друге, загроза ерозії розширеного стримування за президента Д. Трампа дійсно загострилася, але навряд чи йому вдасться «поховати»

НАТО, про смертельну хворобу якої щоразу повідомляють реалісти, або американо-японський військовий союз. До того ж, не варто переоцінювати дієвість американського розширеного стримування у минулому – це добре знають у Грузії та Україні. По-третє, доступність ядерних технологій виникла давно, але поширення ЯЗ не відбулося. По-четверте, абсолютно випадково аналітиками з ЦМПД сформовані групи ядерних держав, наприклад, якщо США сприятимуть отриманню Туреччиною або Саудівською Аравією ЯЗ, то невже в них є шанси потрапити тільки до категорії слабких членів «ядерного клубу»? Постає й питання, чому у списку немає України – адже загроза її існуванню є серйозною та, на жаль, довготривалою. Якщо дійсно відбудеться «поширене ядерне розповсюдження», навряд чи наша країна опиниться поза ним. Але це вимагатиме тектонічних зсувів у міжнародній системі, а не простого лінійного продовження сучасних тенденцій.

Список використаних джерел та літератури

1. Чумак В. Ядерна стратегія США: від перевершення до нерозповсюдження. – К.: НІСД, 1999. – 304 с.
2. Горбулін В. Без права на покаєння. – Харьков: Фолио, 2009. – 379 с.
3. Горбулін В. Військово-ядерний тупик: український варіант // Дзеркало тижня. – 2015. – 13 березня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/viyskovoyaderniy-tupik-ukrayinskiy-variant-html>
4. Галака С., Перепелиця Г. Шлях України до набуття без'ядерного статусу та його наслідки для режиму ядерного нерозповсюдження. – К.: Фоліант, 2015. – 80 с.
5. Українська Революція Гідності, агресія РФ і міжнародне право / Ред. О. Задорожній. – К.: К.І.С., 2014. – 1013 с.
6. Задорожній О. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права. – К.: К.І.С., 2015. – 712 с.
7. Лоссовський І. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами. – К.: УАЗП, 2015. – 168 с.
8. Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї // Віче. – 2014. – № 20. – Жовтень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4405/>
9. Потехін О. Ядерне роззброєння України у контексті її відносин з США та РФ // Агора. – 2016. – Вип. 16. – С. 16-22.
10. Потехін О. Політика США у сфері нерозповсюдження ядерної зброї та Україна // Американська історія та політика. – 2016. – № 1. – С. 100-107.
11. Потехін О. Незастосування ядерної зброї у військово-політичній стратегії США та Україна // Проблеми всесвітньої історії. – 2016. – № 2. – С. 132-152.
12. Потехін О. НАТО і Європейська стабільність. – Ч. 3. – Ядерне стримування // Зовнішні справи. – 2017. – № 3. – С. 10-15.
13. Куроп'ятник О. Ескалація ядерного протистояння США та Росії у контексті російсько-української війни: Доповідь. – К.: Майдан закордонних справ. – Червень, 2015. – 41 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/MFAUA/ss-49825586>
14. Кудряченко А., Чекаленко Л. Головні складові ядерної безпеки Франції // Проблеми ядерної безпеки сучасного світу і Україна / Під ред. А. Кудряченка. – К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 4-14.

15. Розумюк В. Основні напрями теоретичної рефлексії проблем ядерної безпеки // Проблеми ядерної безпеки сучасного світу і Україна / Під ред. А. Кудряченка. – К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 67-73.
16. Carlson J., Hooton P., Page J. Nuclear Weapons: The State of Play / Ed. by R. Thakur, G. Evans. – Canberra: Paragon, 2013. – 269 p.
17. Evans G., Kawaguchi Y. Eliminating Nuclear Threats. A Practical Agenda for Global Policymakers. Report of the International Commission on Nuclear Non-proliferation and Disarmament. – Canberra: Paragon, 2009. – 294 p.
18. Burns R., Coyle III Ph. The Challenges of Nuclear Non-Proliferation. – Lanham MD: Rowman & Littlefield, 2015. – 238 p.
19. Futter A. The Politics of Nuclear Weapons. – London: Sage Publications, 2015. – 280 p.
20. Sokolsky H. Nuclear Weapons Security Crises: What Does History Teach? / Ed. H Sokolski, B. Tertrais. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and US Army War College Press. – July, 2013. – 280 p.
21. Sokolski H. Underestimated: Our Not So Peaceful Nuclear Future. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and US Army War College Press. – January, 2016. – P. 4-29.
22. Sokolski H. Moving Beyond Pretense: Nuclear Power and Nonproliferation / Ed. H. Sokolski. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and US Army War College Press. – June, 2014. – 89 p.
23. The Global Nonproliferation Regime. Council on Foreign Affairs. – June 25, 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/nonproliferation-arms-control-and-disarmament/global-nuclear-nonproliferation-regime/p18984>
24. Ritchie N. US Nuclear Weapons Policy after the Cold War: Russians, 'Rogues' and Domestic Division. – New York: Routledge, 2009. – 226 p.
25. Perl J. Forecasting Zero: U.S. Nuclear History and the Low Probability of Disarmament. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and US Army War College Press. – November, 2011. – 57 p.
26. Wohlstetter A. Nuclear Heuristics: Selected Writings of Albert and Roberta Wohlstetter / Ed. R. Zarate, H. Sokolsky. – Carlisle, PA: Strategic Studies Institute and US Army War College Press, 2009. – 679 p.
27. Quester G. Conceptions of Nuclear Threshold Status // Security With Nuclear Weapons? Different Perspectives / Ed. by R. Karp. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – P. 209-228.
28. Russett B. Questioning the Morality of Nuclear Deterrence // After the Cold War: An Acceptable Role for Nuclear Weapons? / Ed. by C. Kegley and K. Schwab. – Boulder, CO: Westview Press, 1991. – P. 121-145.
29. Schelling T. The Legacy of Hiroshima: A Half-Century without Nuclear War / Institute for Philosophy and Public Policy. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.puaf.umd.edu/IPPP/Summer00/legasy_of_hiroshima.htm
30. Tannenwald N. The Nuclear Taboo: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons Since 1945. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 449 p.
31. Cimbala S. Nuclear Proliferation in the Twenty-First Century: Realism, Rationality, or Uncertainty? // Strategic Studies Quarterly. – 2017. – Spring. – P. 129-146.
32. Arbatov A. Understanding the US-Russia Nuclear Schism // Survival. – 2017. – Vol. 59. – № 2. – P. 33-66.
33. A Blueprint for Donald Trump to Fix Relations with Russia. A policy memo to the president-elect. Priority: High. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.belfercenter.org/node/89105>
34. U.S. Department of State, U.S. Delegation to the 2010 Nuclear Nonproliferation Treaty Review Conference / Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, The Three Pillars. – P. 4-6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/documents/organization/141503.pdf>

35. Потехін О. Україна у зовнішньополітичній доктрині 45-го Президента США // Зовнішні справи. – 2016. – № 6. – С. 22-25.
36. Mearsheimer J. The Case for Ukrainian Nuclear Deterrent // Foreign Affairs. – 1993. – Vol. 72. – № 3. – P. 50-66.
37. Bernstein B. The Quest for Security: American Foreign Policy and International Control of Atomic Energy, 1942-1946 // Journal of American History. – 1974. – Vol. 60. – № 4. – March. – P. 1003-1044.
38. Ruane K. Churchill and the Bomb in War and Cold War. – L.-NY: Bloomsbury, 2016. – 425 p.
39. Hymans J. Britain and Hiroshima // The Journal of Strategic Studies. – 2009. – Vol. 32. – № 5. – October. – P. 769-797.
40. Hyde Park Aide-Mémoire. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.atomicheritage.org/key-documents/hyde-park-aide-m%C3%A9moire>
41. Niels Bohr Open Letter to the United Nations (June 9, 1950). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.atomicarchive.com/Docs/Deterrence/BohrUN.shtml>
42. The McMahon Bill, December 20, 1945. // The American Atom. A Documentary History of Nuclear Policies from the Discovery of Nuclear Fission to the Present / Ed. by Cantelon Ph., Hewlett R., Williams R. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991. – 368 p.
43. Потехин А., Бетяр И. Общественное мнение США и создание ООН. – К.: Наукова думка, 1993. – 127 с.
44. Powaski R. March to Armageddon: the United States and the Nuclear Arms Race. – N.Y.: Oxford University Press, 1987. – 318 p.
45. The United Nations and Disarmament 1945-1970. – N.Y.: UN, 1970. – 515 p.
46. Myrdal A. The Game of Disarmament: How the United States and Russia Run the Arms Race. – New York: Pantheon, 1982. – 433 p.
47. Sokolski H. Best of Intentions: America's Campaign against Strategic Weapons Proliferation. – Westport, CT: Praeger, 2001. – 184 p.
48. Rust D. How We've Come to View the NPT: Three Pillars // Nuclear Rules, Not Just Rights: The NPT Reexamined / Ed. H. Sokolski. – Arlington VA: NPEC, 2017. – P. 37-101.
49. Щорічник СІПІ 2015. – К.: Заповіт, 2016. – 658 с.
50. Chakma B. Pakistan's Nuclear Weapons. – L.-N.Y.: Routledge, 2009. – 190 p.
51. UN Security Council Resolution 1977, Nonproliferation. Published April 20, 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/weapons-of-mass-destruction/un-security-council-resolution-1977-non-proliferation/p25238>
52. Kerr P., Nikitin M., Woolf A., Medalia J. 2010 Non-Proliferation Treaty (NPT) Review Conference: Key Issues and Implementation. – Washington: CRS, 2010. – 29 p.
53. Gilinsky V. Another Gap in the NPT: How Israel and Others Get Outside Nuclear Help // Nuclear Rules, Not Just Rights: The NPT Reexamined / Ed. H. Sokolski. – P. 154-164.
54. IAEA Budget 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.iaea.org/about/budget>
55. Bunn M., Malin M., Roth N., Tobey W. Preventing Nuclear Terrorism: Continuous Improvement or Dangerous Decline? / Belfer Center, March 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/PreventingNuclearTerrorism-Web.pdf>
56. International Atomic Energy Agency, ITD / Incident and Trafficking Database. – 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.iaea.org/sites/default/files/16/12/16-3042_ns_to_itdb_web-20160105.pdf
57. Proliferation Security Initiative Principles (September 4, 2003). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/proliferation/proliferation-security-initiative-principles/p19041>
58. North Korean ship "turned around". – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/8127814.stm>

59. Megatons to Megawatts program concludes. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.world-nuclear-news.org/ENF-Megatons-to-Megawatts-program-concludes-1112134.html>
60. “Remarks by President Barack Obama”. Hradcany Square, Prague, Czech Republic, April 5, 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/DCPD-200900228/pdf/DCPD-200900228.pdf>
61. Libyan rebels find Quaddafi’s yellowcake uranium. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cbsnews.com/news/libyan-rebels-find-quaddafis-yellowcake-uranium/>
62. UN Security Council Resolution 1540 Non-proliferation (April 28, 2004). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/proliferation/un-security-council-resolution-1540-non-proliferation/p19038>
63. The International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism, 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/international-organizations-and-alliances/international-convention-suppression-acts-nuclear-terrorism-2005/p11597>
64. The Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty, 1996. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cfr.org/proliferation/comprehensive-nuclear-test-ban-treaty/p10480>
65. Shultz G., Perry W., Kissinger H., Nann S. A World Free of Nuclear Weapons. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wsj.com/articles/SB116787515251566636>
66. Cann M., Davenport K., Parker J. The Nuclear Security Summit: Accomplishments of the Process. An Arms Control Association and Partnership for Global Security Report. – March, 2016. – 76 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.armscontrol.org/files/The-Nuclear-Security-Summits-Accomplishments-of-the-Process.pdf>
67. Яневський О. США вивезли з Східної Європи близько 1600 кг збагаченого урану та плутонію (5 грудня 2016). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/a/us-uranium/3623737.html>
68. UN Votes To Outlaw Nuclear Weapons In 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalresearch.ca/un-votes-to-outlaw-nuclear-weapons-in-2017/5553590>
69. Scotti M. Canada votes against nuclear disarmament treaty talks. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://globalnews.ca/news/3031507/canada-votes-against-nuclear-disarmament-treaty-talks/>
70. Einhorn R. Ukraine, Security, Assurances, and Nonproliferation // *The Washington Quarterly*. – 2015. – Vol. 38. – № 1. – P. 47-72.
71. Mead W. Putin Invades Crimea: Obama Hardest Hit? // *The American Interest*. – 2014. – March 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.the-american-interest.com/2014/03/03/putininvades-crimea-obama-hardest-hit/>
72. Einhorn R. Prospects for U.S.-Russian nonproliferation cooperation: Russia – An Increasingly Unreliable Nonproliferation Partner. – Brookings Inst., February, 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.brookings.edu/research/prospects-for-u-s-russian-nonproliferation-cooperation/>
73. Einhorn R. Non-Proliferation Challenges Facing the Trump Administration / R. Einhorn. – Washington D.C.: Brookings Ins., March 2017. – 78 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/03/acnpi_201703_nonproliferation_challenges_v2.pdf
74. Murdock C., Karako T., Williams I., Dyer M. Thinking about the Unthinkable in a Highly Proliferated World. – Lanham: Rowman @ Littlefield, 2016. – 88 p.
75. Погехін О. НАТО і Європейська стабільність. – Ч. 2. – Стимування // *Зовнішні справи*. – 2017. – № 2. – С. 16-21.
76. Vandow D. Let Them Make Nukes: The Case for “Friendly” Proliferation // *Foreign Affairs*. – 2016. – June. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/japan/2016-07-26/let-them-make-nukes>

Кудряченко А.И., Потехин А.В. Политика нераспространения ядерного оружия: история и современность.

Статья содержит обзор украинских и зарубежных источников по вопросам нераспространения ядерного оружия, взаимосвязанных с ним проблем ядерного разоружения и использования «мирного» атома. Приводятся малоизвестные факты из истории нераспространения, попытки поставить ядерную энергию под эффективный международный контроль и причины, по которым этого не удалось сделать. Основное содержание статьи составляет анализ ДНЯО, МАГАТЭ и родственных им международных режимов и организаций, успехов и неудач в реализации политики нераспространения. Констатируется, что существует сохранение достаточно устойчивого режима нераспространения с момента вступления в силу ДНЯО в 1970 г. – в настоящее время насчитывается только девять государств с ядерным оружием, и это число остается неизменным на протяжении последних 25 лет. Режим ДНЯО является почти универсальным – 190 государств-участников и только пять остаются вне его (Индия, Израиль, Северная Корея, Пакистан, Южный Судан). В то же время, согласно некоторым прогнозам, возрастает вероятность становления мира «расширенного ядерного распространения» до 2030 г. Рассмотрены особенности позиций США и РФ в вопросах политики нераспространения ядерного оружия.

Ключевые слова: нераспространение, ядерное оружие, разоружение, ДНЯО, МАГАТЭ, ООН, США, РФ.

Kudryachenko A., Potiekhin O. The Policy of Non-proliferation of Nuclear Weapons: History and Modernity.

The article provides an overview of Ukrainian and foreign sources on the non-proliferation studies and interconnected with it problems of nuclear disarmament and the use of “peaceful” atom. We give little-known facts from the history of non-proliferation, attempts to put nuclear energy under effective international control and reasons why this could not be done. The main content of the article is an analysis of the NPT, IAEA and related international regimes and organizations, successes and failures in implementing the policy of non-proliferation. It is noted, on the one hand, maintaining a fairly steady non-proliferation regime since the entry into force of the NPT in 1970 – now there are only nine states with nuclear weapons, and this number remains unchanged over the past 25 years. NPT regime is almost universal – it includes 190 States Parties and only five remain outside (India, Israel, North Korea, Pakistan and South Sudan). However, according to some forecasts, increasing threat is likelihood of becoming world “widespread nuclear proliferation” in 2030. Features of positions of the US and Russia in matters of nonproliferation policy are studied.

Keywords: non-proliferation, nuclear weapons, disarmament, NPT, IAEA, UN, USA, Russia.